

Микола Кравчук,*кандидат юридичних наук, доцент, доктор права УВУ, професор кафедри теорії права та конституціоналізму Західноукраїнського національного університету, Заслужений юрист України, почесний професор університету*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6962-1831>

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМИ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджується генезис форми держави, що дослідження цієї проблеми розпочато в часи Аристотеля, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, знайшло своє відображення у наступних наукових розробках. Форма держави розуміється як складне поняття, яке характеризує державу з позиції існуючих у ній форми правління, форми державного устрою та форми державно-правового режиму. Всі ці елементи мають правову основу – вони закріплені у конституції, законах. Втім, категорія «форма держави» має інші підходи. Так, під формою держави можуть розуміти сукупність форми правління та форми державного устрою без урахування державно-правового режиму. Але цей підхід не має широкої підтримки у дослідників.

Під формою правління розуміють дві основні форми: республіку і монархію. Республіка – форма державного правління, за якою всі вищі державні органи обираються населенням або комплектуються загальнонаціональним представницьким органом влади. У сучасному світі розрізняють три види республік: парламентська, президентська і змішана. Державний устрій характеризує державу з точки зору її територіального поділу та відповідної організації державних органів і проявляється у простій і складній формах. Державно-правовий режим – сукупність форм і методів здійснення державної влади органами держави.

Обґрунтовано генезис форми правління української держави.

Ключові слова: Форма держави, форма державного правління, форма державного устрою, форма державного режиму, обґрунтування майбутньої форми правління української держави.

Kravchuk M.

Form of state government as an element of the form of state: theoretical and legal research

The article explores the genesis of the form of the state. It is substantiated that the form of the state is an important problem of legal science. It is confirmed that the study of this problem began in the time of Aristotle, Ch.-L. Montesquieu, J.-J. Rousseau, and it was reflected in subsequent scientific developments. The form of the state is understood as a complex concept that characterizes the state from the position of the existing forms of government, forms of state structure and forms of state regime. All these elements (forms of government, forms of state structure, forms of state regime) have a legal basis – they are enshrined in the constitution, laws. However, the category «form of the state» has other approaches. Thus, the form of the state can be understood as a combination of forms of government and forms of state structure without taking into account the state regime. But this approach does not have wide support among researchers.

The form of government is understood as two main forms: republic and monarchy. A republic is a form of state government in which all higher state bodies are elected by the population or are staffed by a national representative body of power. In the modern world, three types of republics are distinguished: parliamentary, presidential and mixed. The state structure characterizes the state from the point of view of its territorial division and the corresponding organization of state bodies and manifests itself in simple and complex forms. The state regime is a set of forms and methods of exercising state power by state bodies.

The genesis of the form of government of the Ukrainian state is substantiated.

Thus, out of the three elements of the form of state: the form of state government, the form of state structure, and the form of state (political) regime, the most important is the form of state government. It is in this direction that it is necessary to work, to develop it, and, taking into account A. Kolodiy's views, it is advisable to use all forms of a mixed system and develop other elements of the political system.

Keywords: Form of state, form of state government, form of state system, form of state regime, justify the future form of government of the Ukrainian state.

© Микола Кравчук, 2025

Постановка проблеми та її актуальність. Форма держави – це центральна проблема всієї теорії держави. На думку О.В. Сурілова: «Сутність, зміст і форма держави і права – це найважливіші категорії політології та юриспруденції. У них нагромаджуються і утримуються значні за обсягом знання і найбільш важливі наслідки юридичної науки. У кінцевому відношенні вся юридична наука є не що інше, як аналітична інформація про суть, зміст і форми держави і права» [3, с. 39].

За твердженням Н.М. Пархоменко: «Форма держави визначається як складне соціальне явище, що дає можливість визначати характер існування і напрямки розвитку держави, властивості її устрою, правління та режиму, є виразом найбільш загальних ознак способу організації і функціонування конкретних держав» [4, с. 124].

Вже з давніх часів на Близькому Сході, в Стародавній Греції та Римі дослідники державно-правових явищ відчували потребу у формуванні поняття, яке було б достатньо широким і давало б загальну характеристику і створювало б повне уявлення про ту чи іншу державу, про основні шляхи здійснення в ній державної влади, цікавились питанням найбільш якісних, ефективних різновидів держави. Таким широким поняттям стала категорія «форма держави». На цьому акцентував В. В. Копейчиков [2, с.76].

Рівень розробки теми. Питання форми держави знаходили своє відображення у працях таких вчених як О. Зайчука, Л. Богачової, М. Кельмана, А. Колодія, В. Копейчикова, В. Котюка, І. Коліушка, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, В. Пігенка, І. Процюка, П. Рабіновича, О. Скакун, О. Сурілова, В. Ткаченка, М. Цвіка та ін.

Мета дослідження – астановити основні елементи форми держави та визначити розвиток форми держави в Україні, особливо обґрунтувати майбутню форму правління української держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Генезис форми держави здійснювався впродовж десятиків століть, на що раніше вказував В. О. Котюк [5, с. 130–232]. Однак у категорію «форма держави» в різні часи дослідниками вкладався відмінний зміст.

Так, на думку В.О. Котюка: «Відомий підхід до визначення форми держави склався історично, починаючи від Аристотеля. Аристотель в основу своєї класифікації, яка користувалася великим авторитетом не тільки у стародавні часи, а й у середньовіччі, поклав два принципи: число пануючих (правителів) і характер правління» [5, с. 131]. З одного боку, суттєвою була кількість тих, хто править, – один, декілька, більшість; з іншого – у чиїх інтересах здійснювалось правління, – в особистих чи суспільних. Відповідно до цього існувало три пари протилежних форм держави. Правильними формами були: монархія, аристократія і політія; неправильними – тиранія, олігархія, демократія.

В. В. Копейчиков підкреслив, що форма держави пов'язана і з іменем таких вчених як Ш.-Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо. Перший під «формою держави розумів ті чинники, що визначають методи здійснення державної влади: 1) республіка як форма держави, в якій організацію і здійснення державної влади визначають такі якості, як добродесність і рівність; 2) монархія (основа влади – честь); 3) деспотія (основа влади – страх). Отже, під формою держави Ш.-Л. Монтеск'є розумів те, що в сучасній науці називають державним (політичним) режимом» [2, с. 76].

Другий, Ж. Ж. Руссо, розумів «форму держави як структурну організацію вищих державних органів і на цій основі виділяв: 1) монархію – форму держави, в якій владу здійснює одна особа; 2) аристократію – в якій владу здійснює невелика група осіб; 3) демократію – в якій владу здійснюють всі члени суспільства. Як видно, беручи за основу визначення форм держави ознаку організації вищих органів держави, Ж. Ж. Руссо як форму держави розглядав ту категорію, яка в сучасному правознавстві називається формою правління» [2, с. 77].

Тож-бо, поняття форми держави формувалося впродовж тривалого часу багатьма дослідниками. За твердженням В. В. Завальнюка: «поняття форми держави постійно перебуває в центрі уваги юридичної науки з моменту її зародження. Наразі форма держави розуміється як спосіб організації та здійснення державної влади. Поняття форми пов'язане з таким важливим питанням як створення вищих органів влади, їх взаємодія між собою і населенням» [11, с. 372].

На думку Н. М. Пархоменко, вивчаючи державу з позиції її форми, з'ясовуємо зовнішній образ та побудову держави, її внутрішню структуру і складники, основні способи формування та здійснення державної влади. Структура форми держави є стійкою єдністю її складових елементів [4, с. 124].

За твердженням В. В. Завальнюка, форма держави – формально закріплена організаційно-функціональна структура держави, що склалася в результаті її соціального розвитку, яка відображає єдність усіх аспектів організації та здійснення державної влади та її взаємодії з населенням [11, с. 372].

Втім, як слушно стверджує Н. М. Пономаренко: «у загальній теорії держави і права не існує єдиного підходу до визначення поняття та змісту (складових елементів) форми держави. На думку А. Денисова та О. Лашина, форму держави можна розглядати у вузькому і широкому значенні. У вузькому розумінні – це лише форма правління, а у широкому – сукупність форм правління і державного устрою. Політичний режим розглядається як метод здійснення класового панування. Д. Керимов розрізняє внутрішню і зовнішню форму держави. Внутрішня – це політичний режим, а зовнішня – це сукупність форми правління і державного режиму. М. Абдулаєв та С. Комаров вважають, що державу, як і будь-який інший об'єкт, необхідно розглядати як функціональну (динамічну) та органічну (статичну) системи, тому формою держави у динамічному аспекті вважають політичний режим, а в статичному – форму державного правління і устрою» [4, с. 124–125].

Аналіз тривалого процесу існування держави, підкреслив С. М. Олейников, дав можливість вирізнити три основних аспекти її організації: юридично визначений порядок створення державних органів та їх взаємовідносин між собою і відносин з населенням країни; правове закріплення устрою державної влади, її територіальної організації; легітимність прийнятих у цій державі методів, способів і прийомів здійснення влади, використовуваних нею ресурсів (матеріальних, інформаційних, силових та ін.) тощо [10, с. 85]. Отже, як підкреслює науковець, «форма держави – це взяті в єдності способи організації державної влади, її устрою і методів її здійснення. Це вироблена юридичною і політичною науками категорія, що відбиває сукупність і взаємообумовленість трьох найважливіших сторін організації державної влади» [10, с. 86].

На думку О. Скакун: «форма держави – це система інституційної, територіальної, політичної організації та здійснення державної влади в країні. Структура форми держави – стійка єдність і взаємний зв'язок складових елементів: форми державного правління, форми державного територіального устрою, форми державного (політичного) режиму. Форма державного правління – це спосіб інституційної організації вищої влади в державі, її поділ між вищими органами та їх правове становище (глава держави, парламент, уряд). ... Форма державно-територіального устрою – спосіб територіальної організації влади в державі і співвідношення влади між територіальними частинами, на які вона поділена, і державою в цілому. ... Форма державно-політичного режиму – спосіб політичної організації та здійснення державної влади, виражений через сукупність прийомів, методів, і засобів, які використовуються у взаєминах держави із суспільством і особою» [9, с. 144].

«У залежності від того, ким здійснюється державна влада (однією особою чи колегіальним виборним органом), визначається форма державного правління», підкреслено науковцями, «відповідно – державна влада поділяється на монархію і республіку» [4, с. 127].

Монархія – це така форма державного правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи – монарха, вона передається у спадок за кровною спорідненістю. Монарх – одноособовий глава держави, який владарює за власним правом, а не в порядку делегування йому повноважень від народу. У різних країнах монарх має неоднакові назви: султан (Малайзія), король (Іспанія, Великобританія), великий герцог (Люксембург), емір (ОАЕ), князь (Монако, Ліхтенштейн) [4, с. 127]. Характерні ознаки монархії: безстроковість влади монарха; не підпорядкованість влади монарха будь-яким іншим суб'єктам, набування влади за спадком, за правом крові; представництво монархом держави не за дорученням, а за власним правом [1, с. 91].

Різновиди монархій за повнотою влади – необмежені і обмежені монархії. У свою чергу необмежені монархії, приклади яких значною мірою залишилися в історії, поділяються на абсолютні і деспотичні. Деспотична – це монархія, в якій владу монарха обожнюють, а його офіційно визнають божеством, наділяють надлюдськими властивостями. Цей різновид був розповсюджений у державах рабовласницького типу, в першу чергу в країнах Стародавнього сходу. Абсолютна – це монархія, яка типова для пізніших часів і свого розвитку набула в епоху феодалізму. За цієї монархії монархи не були божеством, але за ними закріплювалася необмежена влада, завдяки належності їх до правлячої династії [1, с. 91].

Обмежені монархії – дуалістичні і парламентські. Дуалістична – це форма правління, де монарх – глава держави – особисто формує склад уряду або через прем'єр-міністра, якого він призначає (Бахрейн, Кувейт) [1, с. 92]. Парламентська монархія – форма правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах, за ним лише формально зберігається статус глави держави, але тільки з представницькими повноваженнями. Виконавча влада належить уряду, який формується парламентом і лише йому підзвітний. Переважна більшість сучасних монархій – це монархії парламентські. Їхнє існування обумовлено національними традиціями, живучістю певних символів тощо (Англія, Данія, Швеція, Японія) [1, с. 92].

Другий різновид форми правління – республіка – це така форма, за якої вищу державну владу здійснює виборний колегіальний орган, котрий обирає населення країни (або його частина) на певний строк [1, с. 93]. У свою чергу республік виділяють три різновиди: президентські; парламентські і змішані (напівпрезидентські / напівпарламентські чи президентсько-парламентські / паламентсько-президентські).

Президентська республіка – це форма правління, де глава держави (президент) одноособово або з наступним схваленням парламенту формує уряд, яким сам керує (в руках президента поєднуються повноваження глави держави і глави уряду). Така форма існує у США, Мексиці, Аргентині тощо.

Парламентська республіка – це форма правління, де глава держави (президент) загалом не може впливати на склад і політику уряду, останній формується парламентом і підзвітний лише йому. До таких держав належить ФРН, Індія, Греція, Болгарія, Австрія, Італія та ін. [1, с.93].

Змішана республіка в різних пропорціях поєднує елементи парламентської та президентської республік, уряд формується та функціонує у взаємодії між президентом та парламентом. Так, у таких державах президент особисто пропонує персональний склад уряду (або окремих міністрів), насамперед, кандидатуру прем'єр-міністра, який підлягає обов'язковому затвердженню або погодженню всім парламентом. До таких держав належать Польща, Фінляндія, Франція, Україна.

За період незалежності України були випробувані різні форми державного правління. Україна була президентсько-парламентською, парламентсько-президентською, парламентською республікою, але стабільної, вивіреної форми держави так і не було віднайдено.

За твердженням А. Колодія: «На питання, яка ж форма правління найкраще підходить для України, можна відповісти так. ...Теоретично, будь-яка форма правління може бути доброю з точки зору ефективності та демократичності, якщо в ній буде закладена відповідна система стримувань та противаг, які будуть дієвими супроти небезпек саме цієї країни. ...В Україні теж має бути випрацювана по-своєму «раціоналізована» система розподілу влади, яку не можна визначити на основі опитування громадської думки чи думки окремих експертів без належного її обговорення. Однією з найскладніших є проблема врахування особливостей українського суспільства, таких як: відсутність справжніх політичних партій та інституціалізованої лояльної опозиції; наявність корупції в законодавчому органі; слабкість і недієздатність судової гілки влади; потужний вплив олігархів та тіньових інтересів загалом на політичні партії і політичний процес; звичка політичних акторів керуватися неформальними правилами тіньових середовищ; високий рівень популізму і залежності значної частини політиків від залаштункових гравців; низький рівень життя, що робить виборців спокусливими на усілякі подачки на виборах, нестійкими у своїх політичних прихильностях та чутливими до маніпуляцій; високий рівень політичної недовіри і розчарованості; амбівалентне ставлення громадян до закону» [12, с. 208]. Ось такі недоліки політичної системи суспільства України і з цим цілком можна погодитися.

На думку А. Колодія: «Наперед можна сказати лиш те, що, враховуючи складну й багаторівневу структуру українського суспільства та його низьку правову культуру, сподіватися на прості (чисті) форми правління не варто. Натомість, варто зберегти і навіть ускладнити змішану форму правління, забезпечивши максимум горизонтальних та деякі вертикальні противаги й усунувши з неї усі недоречності» [12, с. 209]. Такий підхід є достатньо обґрунтованим. Тож-бо, здійснюючи перебудову форми правління необхідно врахувати й інші аспекти політичної системи суспільства, які зможуть позитивно вплинути на систему владних відносин.

У цьому відношенні вчений зазначив: «реформуючи конституційний лад, слід також враховувати, що форма правління, хоч і важлива, але тільки одна його частина. Вона створює каркас системи владних стосунків, запроваджує певну систему стримувань і противаг, яка важлива як для запобігання узурпації влади, так і для налагодження ефективного управління країною. Разом з тим, недостатньо змінити форму правління, щоб у країні відбулися істотні зміни в політико-правових відносинах та політичному режимі. Реформи політичних і суспільно-економічних відносини мають бути значно ширшими» [1, с. 209].

Висновки. Таким чином із трьох елементів форми держави: форми державного правління, форми державного устрою, форми державного (політичного) режиму, найбільш важливою є форма державного правління. Саме у цьому напрямку необхідно працювати, розвивати її, а також, враховуючи погляди А. Колодія, доцільно використати всі форми змішаної системи та розвивати інші елементи політичної системи.

Список використаних джерел

1. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. Тернопіль: ЗУНУ. 2020. 524 с.

2. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 320 с.
3. Сурілов О.В. Теорія держави і права: Учбовий посібник. Одеса: Астропринт, 1998. 224 с.
4. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник. За редакцією О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 608 с.
5. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник. Київ: Атіка, 2005. 592 с.
6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: Навч. посібник. Львів: Край, 2017. 222 с.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
8. Кельман М.С., Катуха О.С., Коваль І.М. Загальна теорія держави і права: підручник / За заг. ред. доктора юридичних наук, професора М.С. Кельмана. Тернопіль, 2018. 804 с.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. 4-е вид., стереотипне. Київ: Алерта, 2021. 528 с.
10. Загальна теорія держави і права. Підручник для студентів юридичних спеціальностей ЗВО / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
11. Загальнотеоретична юриспруденція: навчальний курс: підручник / За заг. ред. Ю.М. Оборотова. О.: Фенікс, 2011. 436 с.
12. Колодій А. Проблема вибору форми державного правління в Україні (в контексті конституційної реформи). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – 2016. Вип. 3–4 (83–84). С. 187–211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_3-4_19 (дата звернення: 15.05.2025).

References

1. Kravchuk, M. V. (2020). *Teoriia derzhavy i prava (oporni konspekty) [Theory of State and Law (reference notes)]* / (3d ed., rev.) Ternopil: WUNU [in Ukrainian].
2. Kopieichikov, V. V. (Ed.) (2001). *Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of state and law]: Navch. posib./ Textbook*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
3. Surilov, O. V. (1998). *Teoriia derzhavy i prava [Theory of State and Law]: Uchbovyi posibnyk/ Textbook*. Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].
4. Zaichuk, O. V. & Onishchenko, N. M. (Eds.) (2006). *Teoriia derzhavy i prava [Theory of State and Law]: Akademichnyi kurs: Pidruchnyk*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
5. Kotyuk, V. O. (2005). *Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of state and law]: Pidruchnyk*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
6. Rabinovych, P. M. (2017). *Osnovy zahalnoi teorii prava i derzhavy [Fundamentals of the General Theory of Law and State]: Navch. Posibnyk*. Lviv: Krai [in Ukrainian].
7. Skakun, O. F. (2006). *Teoriia derzhavy i prava (Entsyklopedychnyi kurs) [Theory of State and Law (Encyclopedic Course)]: Pidruchnyk*. Kharkiv: Espada [in Ukrainian].
8. Kelman, M. S. (Ed.) (2018). *Zahalna teoriia derzhavy i prava [General Theory of State and Law]: Pidruchnyk*. Ternopil [in Ukrainian].
9. Skakun, O. F. (2021). *Teoriia derzhavy i prava [Theory of State and Law]: Pidruchnyk / Textbook*. (4th ed., rev.). Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
10. Tsvik, M. V., Tkachenko, V. D. & Petryshyn, O. V. (Eds.) (2002). *Zahalna teoriia derzhavy i prava [General Theory of State and Law]. Pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh spetsialnostei ZVO/ Textbook for students of legal specialties of higher educational institutions*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Oborotov, Yu. M. (2011). *Zahalnoteoretychna yurysprudentsiia: navchalnyi kurs [General theoretical jurisprudence: training course]: pidruchnyk*. Odesa: [in Ukrainian].
12. Kolodii, A. (2016). Problema vyboru formy derzhavnoho pravlinnia v Ukraini (v konteksti konstytutsiinoi reformy) [The problem of choosing the form of state government in Ukraine (in the context of constitutional reform)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3-4 (83-84), 187-211. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_3-4_19 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.06.2025